

ABDÜLHAK HÂMÎT'İN SANATINDA TABİATIN YERİ

PROF. DR. İSMÂİL PARLATIR

Merhabâ ey harâb makbereler
Sâfilîne küşâde pencereler
Nezdinizde kararı pek severim
Bence hep şî'rdir bu meşcereler
Şu bayırlar harâbeler dereler
Bu esen rûzgârı pek severim

deyişleriyle başlıyor Hâmit "Bir Şâirin Hezeyânı" adlı şiirine. Bu şiirde şair, şiir sanatının felsefesini dile getirmeye çalışıyor. Söze de tabiatın şair üzerinde yarattığı derin etkiyi dile getirerek başlıyor. Tabiatın Hâmit üzerinde, onun şiir sanatı üzerinde büyük etkisi var. O, bu etkiyi pek çok yazısında, hatta şiirinde açıkça ifade etmekten geri kalmamıştır. Nitekim, "Külbe-i İştîyâk" adlı uzun manzume boyunca tabiatı seyreden şair, her bendin sonunda,

Çemendir, babrdır, kûhsârdır, subh-ı rebîidir
Bu yerlerde doğan bir şâir olmak pek tabîidir.

diyerek, sanatta ilham kaynağını tabiatta bulduğunu açıkça dile getiriyordu. Tabiata böylesine hayranlık, çok enteresandır; ruhunda fırtınalar koparan ölüm fikrinin hâkim olduğu "Makber Mukaddimesi" (Birkaç Perişan Söz) nin bir bölümünde şöyle değerlendiriliyor:

"Hangi şair bir güzel kıza onu görmeyenlerin nazarında tecsîm edecek kadar cismâniyet vermiş? Hangi kalem mehâsin-i tabiyyeyi hakkıyla taklît etmiş?.. Bizim yazıp da en güzel bulduğumuz şiirleri bize ilhâm eden tabiattır. O şiirler, suda görülen akse benzer ki, mutlaka hâriçte bir müsebbibi olur.

Bazı ekâbir-i edeb, bir şairin meziyyâtı kendi beyninde tevellüt ettiğini iddia ederler. Ben bu fikirde değilim. Benim, eğer varsa mehâsinim dağların, bayırların, güzel yüzlerin, çiçeklerindir."¹

¹ Makber, Yay.: Prof. Dr. İnci Enginün, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982, s. 40.

Hâmit'in tabiat tutkusu, hayranlığı bir de mektuplarında, özellikle kuşlar memleketi diye adlandırdığı, "Memleket-i Tuyûr" dan yani Bombay'dan Recaî-zade Mahmut Ekrem'e yazdığı mektuplarla geniş yer tutar. Buralarda şair, Hindistan'ın insan eli değmemiş vahşî ormanlarının güzelliğini anlata anlata bitiremez:

"Latife söylemiyorum Ekrem, buranın kuşları lâkırdı söylüyorlar, ta'mîk-i sathiyât ile me'lûf olan ben bu kuşlarda insâniyet görüyorum, ruhâniyet buluyorum. Her sabah beni bî-dâr yahut ikâz eden bu tabiat şairlerinin elhâmıdır, tebşîr-i tulû'a mü'ekkel olan bu ulûhiyyet şairlerinin nüvid-i rûh-resâmıdır, kuşların şafaktan gelen bu elvân-ı zeviyü'l-hayâtın, o hürriyet âşıklarının her sabah icrâ, evet icrâ ettikleri esvât-ı latife çağlayanının nebeânıdır. Bunların içinde arada havlar, nehk eder, sayha çeker, kahkahalarla güler eâcib-i tuyûr dahi mevcuttur ki mevkuin vahşetine çesbân olduğu için hoşâ gidiyor, dehşette safâ gösteriyor. Maymunları unutmayalım ki buranın pek çok erkeklerinden daha zeki ve pek çok kadınlarından daha güzeldir. Meselâ yemek yediğimiz odadan görüyoruz, onlar da ağaçlarda taâm ediyorlar, bunların çenar ve menar cesâmetinde bir ağaçtan diğer bir ağaca atlayarak, sürü ile bir dağdan öbür dağa geçişlerini gördükçe kızım Hâmide gibi gülüyorum, oğlum Hüseyin gibi şaşıyorum. Bu müstehzi hayvanların bizimle ne derecelere kadar temeshur ettiklerini burada gelip de görmeli.

Lâkin aslan, kaplan!.. Bunlara karşı da çocukluktan beri kalmış bir korku. Evet, ekseriya sesleri, bazı kere de kendileri ormanımızda dolaşıyorlar. Bende henüz bitmeyen bu korku çocuklarda yeni başlamak lâzım geleceği için geceleri uşaklar nöbetçidir. Uşaklar dedim de şu faciayı yazmak hâtırına geldi: Geçen sabah sipâhilerimizden biri memleketçe canver denilen bir karganın ağzında bir kuş yavrusu görür, bî-çâreyi paralamasına meydan bırakmaz, taş atar, karga yavruyu bırakıp firar eder.

Bu sırada kuşun pederi ile vâlidesi orada peydâ olur, çırpınmaya başlayadursunlar, bizim hanım yavruyu tutup bir kafese koydurur. Yani dam kurar, kafesin kapısı açık ve ince bir kaytan ile bağlı bırakılır. Bu suretle vâlideynin ikisi de çocuklarıyla beraber kafeste kahr. Bunlar Mahiteran'ın en meşhur hanendelerinden olarak renkleri güzel, vücutları ise kıymetli, pahalı imiş, artık bizim evde o gün bayram şenlik. Her ne ise kuşlar o derece muztarip ve mütevahhiş ki bir an heyecandan hâlf kalmadılar."²

² Abdülhak Hâmit, *Mektuplar I*, İstanbul 1334, s. 129-130.

Şüphesiz bu tabiat sevgisi ve hayranlığı Hâmit'in sanatını yönlendiren en önemli faktördür. Bir de Hâmit'in kendi tabiatı var. Bu da şairin iç dünyasıdır. Diyebiliriz ki onun sanatı bu iki tabiatın üzerinde yükseliyor, gerçek kimliğini buluyor.

Şimdi biraz da şairin bu tabiatından söz etmek istiyorum.

Hâmit'in hayatı iyiden iyiye dikkatle gözden geçirilirse, onda mizacen bir doyumsuzluğun pek çok örneğini bulmak mümkündür. Aslında o, varlıklı bir ailenin çocuğudur. Küçük yaşında başlayan özellikle batıda Paris'ten doğuda Tahran'a kadar uzanan bir yaşayış değişkenliği, onun ruhunda egzotik hayatın oluşmasında önemli bir faktör olmuştur. Bu yaşayış tarzı, üstelik sorumsuz yaşayış tarzı, giderek varlık içinde yokluk çeken bir hayat biçimine dönüşmüştür. Nitekim onun, mektuplarında bu hayattan şikâyet etmesi, biraz da hükümete ters düşmesindedir. Bundan dolayı büyük maddî sıkıntılar çeker. Hatta Namık Kemal'e gönderdiği bir mektubunda, "Ben bir aralık tecennün ettim"³ demekten çekinmez (Bu olay, 1881 başlarında söz konusu olur). Daba sonra yakınlarının tavassutu üzerine Dış İşlerindeki görevine dönmesi, hele Bombay'da görevlendirilmesi onu maddî anlamda bir parça rahatlatırsa da bu kez, ailevi sıkıntılar yakasını bırakmaz, dert üstüne dert binmiş olur. İşte onun hayatındaki bu iniş çıkışlar, şüphesiz sanatını da etkileyen faktörler arasında gösterilebilir. Bu yılların (1881-1885) onun ruhunda yarattığı derin psikolojik çatışmayı "Makber Mukaddimesi"nde bulmak mümkündür, şu örnekte olduğu gibi:

"Bazı kalplerde kederle sürür birbirine câ-nişin olamaz. Kalp vardır ki perverde ettiği hüznü, dünyanın olanca haz ve meserretleri izâle edemez. Gene de o hüznün hiçbir mesrûriyete mâni değildir. Bazı gönüllerde ise, hüznün ve meserret müctemi bulunur. Bir hüznünde safâ bulunması, bir tebessümün keder-engîz olması bundandır. Fakat yine kalp vardır ki, muhafaza ettiği kederi sevinç tezyid eder. Benim kederim bu ekdârdandır.

Kederimin artması için, sevinmek isterim. Bunu kimselere anlata-mam. Bu hissini lisânı anlaşılmaktan beridir. Sükût edelim.

Fakirin bir eseri olduğu için Makber'i şiir diye telâkki etmek isteyen, okursa, mütâlâasında benim şâirliğimden bir nişan bulamaz.

3 A.g.e., s. 89.

Ancak düşünür ise, bir feryat duyar ki, isterse onu bir şiir zanneder. O feryat, beşerin aczidir.

En güzel, en büyük, en doğru şiir, bir hakikat-i müdhişenin tazyiki altında hiçbir şey söyleyememektir. Makber ise, hitâbet ediyor.

İnsan, bazı kere, hâtırına gelen bir hayâli tanıyamaz, o kadar güzeldir.

Zihninden uçan bir fikre yetişemez, o kadar yüksektir. Kalbinde doğan bir hissi bulamaz, o kadar derindir. Bu acz ile bir feryat koparır. yahut pek karanlık bir şey söyler, yahut hiçbir şey söyleyemez de, kalemini ayağının altına alıp ezer. Bunlar şiirdir.”⁴

Hâmit’in ruhunda kopan fırtınalar yalnızca “Makber Mukaddimesi”nde değil, pek çok eserinde sinmiştir. Nitekim o, Recâî-zade Mahmut Ekrem’e yazdığı bir mektubunda *Zeynep* ile ilgili olarak bu tür duygularını şöyle dile getirmektedir:

“(Zeynep)’i gördün mü? Ah nasıl oluyor da benim yüreğimden duman çıkmıyor!.. İ, mek, şu anda intifâ bulmaz bir surette yandığımı duyuyorum. Sebebini bilmem. Şimşeklerden yağmur hâsıl olduğu gibi benim de içimdeki nâireden göz yaşları peydâ oluyor. Ağlıyorum, şu dakikada ağlıyorum, sebebini bilmiyorum”⁵

Bu sanat telâkkisi Hâmit’te bir şahsîlik anlayışı doğurur. Şiiri sırf sanat olarak değerlendirir. Hatta Recâî-zade Mahmut Ekrem’in anlaşılmanlık kaygısı içinde kıvrınmasına Hâmit pek önem vermez ve onu şu sözlerle avutmaya çalışır:

“Hakikat-i edeb ne demek olduğunu bu halk anlamayacak, diyorsun. Teessüf olunur amma, zararı yok. Biz o halktan kendimizi istisnâ edip yolumuza gidelim. Hâlin muhassenâtını dâjma istikbâl takdîr eder.”⁶

Hâmit, bu deyişi ile yaratmak istedikleri sanatı, uzun vadede değerlendiriyor. Kendilerini zamanın değerlendireceğini ve haklı çıkaracağını vurgulamış oluyor.

Hâmit, büsbütün de halktan kopma düşüncesinde değildir. Onun da bir millîlik anlayışı var. Bu konudaki bir değerlendirmeyi hem

4 *Makber*, s. 38.

5 *Mektuplar I*, s. 70.

6 *A.g.c.*, s. 139.

Duhter-i Hindû adlı piyesinin "Hâtîme" sinde, hem de "Eserlerimi Nasıl Yazdım?" başlıklı seri röportajında yapar:

Duhter-i Hindû Hâtîmes', bu bakımdan önemlidir. O, burada şu görüşleri açıklar:

"Şimdi halkımızın rağbeti millî tiyatrolara münhasır gibidir. Tercüme olunan ve münderecâtı ahlâk-ı milliyemize tevâfuk etmeyen oyunlara nazar-ı iltifat ile bakılmıyor. Hele mütercem olmayıp da ecâ-nipten meselâ İran veyahut Çin kavimlerinin âdât ve ahlâkına dâir bir oyun hâtırlara bile lâyh olmuyor. Yâ millî namıyla çıkan eserlerimiz hadd-i aslında ötekilere fâik midir? Benim itikâdımca değildir, çünkü bir milletin tarihinde fahr olunacak bir azametini veya uzemâ-sından bir müstehirin sergüzeşt-i fâhirânesini ihtar etmediği halde, efrâdının bu günkü sûret-i imtizâc ve âdetini bildirecek yolda bir tiyatro yazmak bir şahsın yüzüne karşı ayna tutmak gibidir ki, şeklinin müşâ-hedesinde bildiği şeyi bir daha öğrenmiş olmaktan başka fazîlet yoktur. O yolda bir eser-i millîye tiyatro değil, ahlâk risalesi denebilir. O yolda bir eser, nâmma millî denildiği için değil, hâdim-i ahlâk olduğu için mütâlâa olunmalıdır. Meselâ benim *İçli Kız* tiyatrosunun mevzûu bugün vukûu muhtemel bir vakadan başka bir şey değildir. Sevâbımızca hiçbir malûmat arz etmez. Tarihimizden me'hûz hiçbir fıkrası yoktur. Halbuki *İçli Kız* da millî nâmıyla çıkan tiyatrolar idâdındandır. Halbuki lâzım olduğu gibi millî değil o da ahlâk risâlesi addolunabilir."⁷

Hâmit, şiir sanatı için üzerinde durduğu birkaç mesele içinde en çok "mukaffâ" (kafiyeli şiir) konusunu işler ve *Nesteren* ile başlayan bu yeni değerlendirmeyi pek çok yerde açıklamaya ve savunmaya gayret gösterir.

Şaire göre mukaffa, şiirde hece sayısının serbest bırakılması, yalnızca kafiyenin ağırlık kazanması ile gerçekleşecektir. Ancak, hece sayısı değişirken on beşi aşmaması gibi bir sınırlamaya da gidiliyor: "Beher şatir on beş heceyi geçmemek şartıyla ve ondan on beşe kadar hece mümkün olabilmek üzere kâfiyeli bir şey yazsak da ona mevzûn demesek de mukaffâ ve müheccâ (müheccâ yanlıştır ama kullanıyorum) veyahut hecenin ondan on beşe kadar olacağı cihetle o kaydı kaldırıp yalnız mukaffâ desek nasıl olur?"⁸ dedikten sonra da yeni bir çığır açmak istediğini, bu yolda *Nesteren*'i kaleme aldığını söylüyor.

⁷ Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil, Zeynep Kerman, *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi IV*, İstanbul 1982, s. 238.

⁸ *Mektuplar I*, s. 85.

Hâmit, bu yeni yolu Fransız edebiyatında görmüş olsa gerek. Çünkü, daha sonra Recâf-zade Mahmut Ekrem'e gönderdiği bir başka mektubunda da aynı konuya değiniyor.

"Mukaffa" yolunun Türk edebiyatında açılmasını istiyor, üstelik ısrar da ediyor, bunu Fransız edebiyatındaki "En rimes"e bağlıyor ve şöyle diyor:

"Fransızcada En prose En vers- yollarından başka bir de En rimes, yolu var. Bunun En vers ile bir manâda olup olmadığını Paris'te iken iyi tahkik edemediğimden şüpheden kurtulamamış idim. Her ne ise, ne olursa olsun (Türkçede bunlardan başka mukaffâ nâmıyla bir janr daha ihdâsa da mı çalışıyorsun) diyorsun. İhdas benim işim değil, amma ihdâs olursa fena mı olur? İhdas olursa da-manzum ve mensurdan fazla olarak ismine mukaffâ yahut müheccâ denilse olmaz mı? Bana kalırsa heceyi de on beşin hâricine çıkmamak üzere tahdit etsek. Yani ta'dâd-ı hece külfetini tahfif ile o yolda yazılan bir şeye yalnız mukaffâ desek hoş olur?" diyerek bu yeni yol üzerinde açıklamalara giriyor.

Bu arada Hâmit'in edebiyatı değerlendirmesinden söz etmek istiyorum. O, "Bir de eski edebiyat ne demek oluyor? Edebiyat güzellikleri eskimez."¹⁰ diyerek eski edebiyatın da bir güzellik anlayışı içinde olduğunu vurgular ve sanatçının o geçmiş edebiyat ile beslendiğini ileri sürer, bu noktada da taklit konusunu gündeme getirir:

"Mübtediler mensup oldukları meslekte daima taklit ile ibtidâ ederler ve yalnız benim gibi nev-zuhûrlar değil, en büyük edipler de müntehi olmadan evvel mukallit idiler denilebilir. Onlar evvelâ peyrev sonra pişvâ olurlar. İstidâdlı olmayanlar ise havâî fişenkler gibi sönmek veya inmek üzere itilâ ederler ve herhalde ber-havâ olurlar (ben bazı kere kendimi bunlara benzetmekteyim)"¹¹

Kendisinin yetişmesi konusunda ise Hâmit, pek çok mektubunda ve yazısında Namık Kemal'in ve Recâf-zade Mahmut Ekrem'in yol göstericilik ettiğini açıkça belirtir. Bu görüşlerini dile getirirken hem onları övmüş olur hem de kendisinin, onların açtığı yolda yürümüş olmakla iftihar ettiğini dile getirir:

⁹ Mektuplar II, s. 86-88.

¹⁰ Mektuplar II, s. 38.

¹¹ M. Kaplan, İ. Enginün, B. Emil, Z. Kerman, *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi IV*, İstanbul 1982, s. 267.

“Edebiyât-ı Osmâniyye durdukça Kemal ile Ekrem namları da duracağından ben eminim. Kendimi de onların peyrevi olmak şerefine mazhar görüyorum, hem bu teselli de olmazsa ne ile müteselli olalım”¹²

Ancak bu görüşleri dile getirirken şair, Şinasi'yi de unutmaz aslında. Şinasi'nin Kemal'i, Kemal'in de Ekrem'i yarattığını, kendisinin de hem Ekrem'i hem de Namık Kemal'i izlediğini açıkça ifade etmekten geri kalmaz.

“Onun (Şinasi) en büyük fazileti Kemal'i meydana çıkarmasıdır, edebiyat kütüphânesinin miftahlarını öyle mâhîr bir ele vermesidir. O sarf yapmıştı, Kemal onu mantıka götürdü. Sen çok şeyi Kemal'den öğrendin.”¹³

Namık Kemal ve Recaî-zade Mahmut Ekrem'e Hâmit'in böylesine değer vermesi ve onlara iltifat etmesi, hem yenileşen edebiyatın kaynağını onlarda görmesi hem de onların desteğini sağlaması düşüncesinden kaynaklanıyor. Çünkü Hâmit, her yeni yazdığı eserini başlarda muhakkak Namık Kemal ile Recaî-zade Mahmut Ekrem'e göndermeyi ve onların görüşünü almayı âdet haline getiriyor. Söz gelişi *Nesteren*, *Zeynep*, *Vâlidem*, *Eşber* hep bu düşünceden dolayı bu iki usta kaleme gönderilmiştir. Nitekim *Nesteren* üzerinde yapılan karşılıklı yazışmalar ve değerlendirmeler bunun en açık ifadesidir. Kısacası yeni edebiyatın cephesini güçlü kılmak ve muârizlara açık vermemek kaygısı Hâmit'i böyle bir dayanışmaya götürüyor ve gerçekler de bu karşılıklı fikir alış verişinin onun sanatının gelişmesine büyük katkılar sağlamış oluyor.

Hâmit'in kendi döneminde yaptığı bu değerlendirme zaman zaman muârizları için de söz konusu olmuştur. Söz gelişi bunların içinde en çok Muallim Naci hedef alınmıştır. Hâmit, Muallim Naci'nin sanatını değerlendirirken de şunları söylüyor:

“Naci'yi biz biraz beğeniriz, onun bizi hiç beğenmemesi lâzım değil, şiiri pek selis. O kadar selâsete ben az şiirde tesadüf ettim. Lâkin dediğim gibi arada mülâhazât-ı Acemânenin de fevkine çıkıyor. Oraya, çıkmak kolaydır. Öyle çıkışa itilâ denilmez, sade bir irtikâ denilebilir, fikr-i şâirâne kanatla çıkar, merdivenle çıkmaz. Âsâr-ı mütercemesinin-asıllarına mutâbık mıdır bilmem?..- hüsn-i tabiata ne kadar muvâfık olduğunu görmüşsündür. Ben ona bir zaman fırsat düşmüş iken Sait

12 *Mektuplar I*, s. 288.

13 *Mektuplar II*, s. 78.

Paşa ile Berlin'e gitmeyi tavsiye etmiş idim, kabul etmedi. Eğer gitmiş olsaydı bize şiirleri başka türlü gelirdi. Senin Talim'e aldığım şiirleri kendi tarzında ne güzel!..."¹⁴

Gerçekten Hâmit'in bu değerlendirmesi çok enteresan, Naci'yi yeni edebiyat cephesinde böylesine olumlu değerlendiren odur. Üstelik bu değerlendirmede Hâmit'in batı fikir hayatına ve dolayısıyla edebî hayatına ne kadar önem verdiği ortaya çıkmış oluyor.

Bu arada, Hâmit'in mektuplarını okurken zaman zaman onun kendi hakkında, daha doğrusu eserleri hakkında birtakım hükümler verdiğini de gördüm. Bir örnekle de ona değinmek istiyorum. Hâmit, Ekrem'e yazdığı 1 Haziran 1884 tarihli mektubunda bu konuda şunları söylüyor:

"Ah Ekrem! Âsârımın bu misilli nekâyısını şimdi görüyorum da kendimi bir türlü mazûr göremiyorum. Meğer tab ve neşirlerinde ne kadar isticâl etmişim... Bu gün âsâr-ı matbuanın mecmûunu bir yere yazsam bir sahife çıkmaz. İnsan ilk eserini beş, on sene sonra bastır-malı. Çünkü ilk eser, mükemmel bir sözü şâmil olsa da mükemmel bir kitap olamaz. Hele benim kitaplarım neuzubillah! Muhteviyâtının yüzde doksan dokuzu bana şimdi pek âdi geliyor. Birtakım yanlışlar bilirim ki hiç bilmek istemezdim. Âsâr-ı kalemiyyem yontulacak olursa zannederim ki elde bir Sultan Selim Ziyaretnâmesi kalır."¹⁵

Son olarak da Abdülhak Hâmit'in sanatında dilin yeri konusu üzerinde durmak istiyorum.

Abdülhak Hâmit, pek çok yazısında Türk dilinin mükemmelliği üzerinde durmuştur. Ancak, özellikle şiir dilinin iyi işlenmesinden yana olduğunu da belirtmekten geri kalmamıştır. Söz gelişi, şair, şiir dilinde gereksiz sözlerden kaçınılması gereğini şöyle dile getiriyor:

"Lâkin lîk gibi, çün gibi nesirde kullandığımız sözleri şiirde niçin istimâl etmeli?"¹⁶

Bu değerlendirme, genel olarak Tanzimat'ın ikinci kuşağı ile yaygınlaşan şiir dilinin konuşma dilinden ayrı bir yapıda olması görüşüne uygundur.

14 A.g.e., s. 135.

15 A.g.e., s. 117.

16 A.g.e., s. 200.

Öte yanda Hâmit, Türkçenin iyi işlenmemiş olmasından da şikâyetçidir. Böylesine mükemmel bir dilin kendi kaderine terk edilmesine gönlü razı değildir. Bu konudaki bir değerlendirmesini Recâî-zade Mahmut Ekrem'e yazdığı *Nesteren* mütâlâanâmesinde dile getirmektedir:

“Bir de bizde siyah mânâsına olan bu kelime üç türlü imlâ ile yazılıyor. Kara, karâ, kâre gibi. Binaenaleyh o mısradaki imâlenin vücûduna hâkim olunamaz. Ne vakit bir Osmanlı Akademisi tesis ederse bu yolda imlânın sahîh ya da gayr-ı sahîhi o vakit taayyün eder. Yoksa şimdi Türkçe lûgatleri her ne yolda imlâ ile yazsak ve yazdığımız şeyler için her ne söylesek indî olur.”¹⁷

Hâmit, dilin işlenmemişliğinden yakınıırken kendisi aynı titizliği göstermemiştir. Ruhundan fıskıran her duyguya sanatında yer vermek için diline gelen her sözü, dil bilinci süzgecinden geçirmeden kullanmıştır.

Bununla birlikte Hâmit, edebiyatımızda, özellikle Tanzimat döneminde, sanat ve edebiyat üzerinde, gerek kendisine yol gösterenler ile gerek kendisinden sonrakiler ile uzun uzun görüş alış verişinde bulunmuş, bu konuda çok yazmış ve konuşmuş, aynı zamanda bunlardan istifade etmesini bilmiş, usta ve güçlü bir yazarımızdır, Türk şiirinin gelişmesinde emeği geçmiş bir şairimizdir.

17 Dr. İsmail Parlatur, “Nesteren Üzerine Hâmit-Ekrem Yazışması ve Hâmit'in Bir Mektubu”, *Türkoloji Dergisi*, C. 8, S. 1, s. 129.